

ÁTALAKULÓBAN A TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATOK KIADÁSI MODELLJE

IRÁSOMBAN AZOKAT A VÁLTOZÁSOKAT mutatom be, amelyek a tudományos folyóiratok kiadási modelljének gyökeres átalakulást vetítik elő. A tanulmány első részében a jelenséget tágabb kontextusban igyekszem elhelyezni. A tágabb kontextuson azt a diskurzust értem, amelynek egyik végpontját a szellemi alkotások jogvédelme, másikat az információhoz való hozzáférés körüli viták alkotják. A második részt már kizárólag a tudományos folyóiratok témájának szentelem.

Illegális tartalmak a neten – egy újságcikk nyomában

2013 elején mutatták be a *The Pirate Bay – Away From Keyboard* című dokumentumfilmet. A film az egyik legelső, mind a mai napig az egyik legnagyobb és valószínűleg legismertebb torrentoldal alapítójának történetét meséli el. A film az alkotók kívánságára ugyan szabadon terjeszthető és másolható, így például a Youtube-on is megtekinthető, tévedésből mégis felkerült több óriás filmkiadó vállalat törölni kívánt linkeket tartalmazó listájára.¹ A *Digital Millennium Copyright Act* (DMCA) nevű törvény ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy jogsértőnek vélt tartalmakat a szerzői jogok tulajdonosai vagy jogvédő szervezetek eltávolíttassanak a nagy keresőszolgáltatók (Google, Bing) találati listájáról. Ők élnek is ezzel a gyakorlattal – főleg a lemez- és filmkiadók. A Google 2011 óta vezet erről statisztikát.² Ebből az érdeklődő megtudhatja, hogy a Google-hoz beérkező kérelmek száma a 2012. év második felétől kezdve látványosan megugrott: míg az első időszakban havonta „mindössze” pár százezer kéréssel fordultak hozzájuk, addig 2013-ban már volt olyan hét, amikor 4,5 millió (!) URL törlését kezdeményezték.

Túl az egyszeri érdekességen, kicsit szélesebb kontextusba helyezve, hamar belátható, hogy a történet súlya sokkal nagyobb annál, mint hogy néhány ezer emberrel többen vagy kevesebben látták a filmet. A tanulmányom írásakor még friss hír napjaink egyik igen vitatott problémájára világít rá: a tudáshoz, információhoz való hozzáférésre. Ennek ismertebb megnyilvánulásai – a fenti példához hasonlóan, sőt annál gyakrabban is – a médiában gyakran nagy port kavarnak. Gondoljunk csak a különböző kiszivárogtató szervezetek vagy személyek egy-egy akciójára, mint például a Wikileaks (amelynek magyar kistestvére is létezik, az atlatszo.hu). Hasonlóképpen említhető Edward Snowden, az amerikai PRISM megfigyelési program körüli botrány kirobbantója, vagy a tragikus sorsú Aaron Swartz, aki

¹ Király Dávid: [Legális filmeket töröltetnek a jogvédők](#). *Média 2.0* (blog) 2013.05.28.

² [Google](#).

JSTOR-tanulmányok ezreit töltötte le szisztematikusan, és tette elérhetővé sokak számára. Ami közös bennük, az az, hogy mindegyikük összegyűjtött információ-halmazok, adatbázisok egy kézben tartásának, mások előli elzárásának a jogosságát pedzegeti. Függetlenül attól, hogy ez a „kéz” az államé, vagy egy magáncéghez tartozik, a felvetett morális kérdés ugyanaz: joga van-e bárkinek is az állampolgárok elől őket érintő vagy érdeklő információkat eltitkolni, illetve csupán pénzért odaadni?

De mi itt a probléma? – kérdezhetnénk. Az államnak, vezetőinek mindig is voltak titkaik, sikeres kormányzás teljesen nyílt kártyákkal csak idealisták álmában léteznek. Tanulmányok, tudományos folyóiratok előállítása, ugyanúgy, mint más áruké, pénzbe kerül – hogyan képzelheti bárki is, hogy ingyenessé tehető? Ezek az első ránézésre teljesen naivnak tűnő kérdések mindamellet ma igen sokakat foglalkoztatnak, és mint látni fogjuk, annyira súlyos erkölcsi problémákat vetnek fel, hogy az utóbbi időben nemcsak különböző mozgalmak születésének lehettünk tanúi, de egész iparágak bizonyos átrendeződése is megjósolható, sőt már el is kezdődött.

Szellemi alkotások jogvédelme

Szellemi javak előállításából élő vállalatok létérdeke, hogy minél erősebb legyen a különböző szellemi alkotások (pl. szerzői jogok, szabadalmak) jogvédelme. E jogok nem ma alakultak ki, hosszú múltra tekintenek vissza. Relatív új fejlemény viszont az ugrásszerű növekedésük. Ez bizonyos országokban, így pl. az USA-ban három szinten is megfigyelhető. A jogok egyrészt szélesednek, azaz egyre több árura terjednek ki, másrészt mélyülnek, azaz a jogtulajdonosoknak növekvő hatalmat biztosítanak, és harmadrészt fokozódik a büntető jellegük, azaz a jogsértőkre kirótt büntetések mind magasabbak.³

A szellemi tulajdon védelmében folytatott küzdelem egyik meghatározó állomása volt az 1995-ben elfogadott Szellemi Tulajdonjogok Kereskedelmi Vonzatairól szóló Megállapodás (TRIPS).⁴ Ennek, a leginkább a multinacionális nagyvállalatok erőteljes lobbitevékenységének köszönhető egyezménynek a lényege, hogy a szellemi jogok védelme a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) igazgatása alá került, és a legfontosabb: a tagországoknak legkésőbb 2000-ig (a kevésbé fejletteknek 2004-ig) be kellett iktatniuk az egyezmény szellemi tulajdonra vonatkozó előírásait. Egy ország csak abban az esetben csatlakozhat a WTO-hoz, ha egyben aláírja a szellemi tulajdoni jogokról szóló megállapodást, illetve a már tagországokat a jogok megsértése esetén kemény gazdasági szankciókkal sújtják. Az intézkedések leginkább a fejlődő országokat érintették, mivel ezekben korábban jóval kevésbé

³ Ezen és következő fejezet megírásakor nagyban támaszkodtam a Gaëlle Krikorian és Amy Kapczynsky szerkesztette *Access to Knowledge in the Age of Intellectual Property* c. könyvre (Krikorian & Kapczynski 2010). A kötetről, amely ugyan csak pár éve jelent meg, de megkockáztatom, máris alapműnek számít, Sütő Anna írt recenziót a Szemle rovatban.

⁴ [Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights](#).

voltak szigorúak az előírások. A TRIPS-szel ez megváltozott, így például ma már szabadalmi védelmet kell nyújtaniuk gyógyszerekre, be kell vezetniük számos új növényfajta tulajdonjogát, a büntetőjog eszközével kell eljárniuk azok ellen, akik illegálisan mozifilmet, CD-ket másolnak, márkás ruhatermékeket hamisítanak. A Nyugat tehát sikeresen erőltette rá jogrendszere egy részét a fejlődő országokra, és terjesztette ki ezáltal gazdasági hatását is egyben.

A TRIPS-egyezmény egyik fő támogatói voltak a gyógyszergyártó cégek. Nem véletlenül. A gyógyszerpiacot a jelentős összeolvadásoknak köszönhetően egyre kevesebb, ámde annál hatalmasabb cég uralja. Ők – már csak a felek kis száma miatt is – egymás között hamar juthatnak megegyezésre. Másrészt az utóbbi időben jelentős gazdasági veszteségeket könyvelhettek el a saját termékeikkel azonos hatóanyagot tartalmazó gyógyszerek miatt, amelyek egyre jobban terjedtek – különösen a fejlődő országokban (pl. Indiában). Érthető, hogy a gyógyszergyártók mindent megtesznek annak érdekében, hogy originális gyógyszereik terméksza- badalmi oltalmát az egész világon betartsák, hogy a generikumok ennek lejárta előtt semmiképpen se jelenjenek meg a világpiacon.

Az A2K

A gyógyszergyártók profithajhászása az utóbbi években egyre hevesebb ellenállás- ba ütközik. A vádak egyrészt a kutatások irányát érik. Egyes számítások szerint a gyógyszerkutatási pénzek 90 százalékát a betegségek csupán 10 százalékának kutatására fordítják (10/90 gap). A betegségek túlnyomó része ugyan a fejlődő országokban élöket sújtja, ám ők szegények, általában képtelenek a drága gyógyszereket megvásárolni. A termékeik eladásában érdekelt gyógyszergyártók emiatt a fejlett világban elterjedt betegségekre koncentrálnak. Ez kihat a saját kutatásaikra, de ugyanebbe az irányba befolyásolja az egyéb kutatási pénzek (grantek) elosztását is. A gyógyszerek zöme nem az emberiség egésze, hanem főleg a gazdagabbik fele számára készül (Poynder 2008).

Ezek az emberi élet védelmét, illetve a társadalmi igazságtalanságot hangsú- lyozó érvek egyre hangosabbak lettek, mémszerűen terjedtek, s jelentős szerepet játszottak az ún. A2K-mozgalom létrejöttében. Az *Access to Knowledge* (tudáshoz való hozzáférés) egy olyan új, globális kezdeményezés, amely a szellemi tulajdon új, a 21. századnak megfelelő jogi szabályozását igyekszik megteremteni, annak tiszteletben tartását összhangba hozni a fogyasztók érkeivel és az új technológi- ák nyújtotta lehetőségekkel. A mozgalom nem szervezetként, inkább hasonló esz- meiségű emberek laza szövetségéként képzelendő el. Olyan emberekből áll, akik különböző ügyekért harcolnak, s magukról valószínűleg meglepve hallanák, hogy egy platformon vannak. Ami mégis összeköti őket, az az, hogy igazságtalannak tartják a jelenlegi jogrendszert, amely emberek jelentős csoportját megakadályoz abban, hogy hozzájusson számára fontos javakhoz.

A gyógyszeres példát azért kezeltem ilyen hangsúlyosan, mert – az emberéletek felemlegetése révén – a gyógyszergyártók profitkeresése ellen indított küzdelemnek volt talán a legnagyobb szerepe abban, hogy a hozzáférés szabadságának gondolata egyre terjed, és mindinkább pozitívabb színezetet kap. A szabad hozzáférés körüli viták számos más területet is elértek. Megjelentek például a mezőgazdaságban, ahol az előnyös tulajdonságokkal bíró génkezelt növényfajták a szegényebb országok parasztjai számára jóformán elérhetetlenek, és nem utolsósorban a tudományos életben, a tudományos publikálás terén – *open access* néven.

Érdeemes az eddig leírtak alapján összevetni a szellemi jogvédők és a tudáshoz való hozzáférés (A2K, Open Access) hívei közötti megfogalmazott érveket. Az alábbi tábla jól megragadja a lényegi különbséget. A szellemi jogvédők számára a szellemi tulajdon védelme a meghatározó elem, ez képezi az alapszabályt, ami alól csak bizonyos esetekben képzelhetők el kivételek. Pont ellenkezőleg érvel az A2K mozgalom: a szabály az, hogy mindenki számára biztosítani kell a hozzáférést, és csak ez alól lehetnek kivételek.

1. táblázat: A tudáshoz való hozzáférés és a szellemi jogvédők híveinek érvei

	A2K, Open Access	Szellemi jogvédők
Szabály	hozzáférés mindenkinek	szellemi tulajdon védelme
Kivétel	szellemi tulajdon védelme	hozzáférés mindenkinek

Az eddigiek alapján talán úgy tűnhet, hogy a gyógyszerkutatások kritikájától egyenes út vezetett a nyílt hozzáférésről szóló elmélgedésekig tudományos körökben. Ez természetesen korántsem ilyen egyszerű. Az azonban valószínűleg kijelenthető, hogy a gyógyszerek, az új növényfajták elérhetősége körüli viták mind-mind hozzájárultak egy olyan szemantikai tér kialakulásához, amelyben a hozzáférés fogalmához egyre több pozitív elem kapcsolódott, megkönnyítve így annak elterjedését, beszívargását egészen más területekre is. A tudományos publikálás területén emellett nyilvánvalóan voltak olyan meghatározó, konkrét események is, amelyek közvetlenebbül hozzájárultak ahhoz, hogy manapság egyre többet hallani a nyílt hozzáférésről, sőt némelyek még azt is megkockáztatják, hogy nincs már messze a hagyományos publikálás vége. Mielőtt ezekre a konkrét momentumokra rátérnék, röviden összefoglalom, mik is a hagyományos tudományos folyóiratok legfőbb jellemzői.

A hagyományos tudományos folyóirat

1665-ben a brit Királyi Társaság gondozásában jelent meg a világ legelső tudományos folyóirata, a *Philosophical Transactions*.⁵ E lappal egyúttal megszületett egy olyan modell, amely több mint 300 éven át lényegében nem változott, s amelynek

⁵ A francia *Journal des Sçavans* ugyan pár hónappal korábban látott napvilágot, de benne nemcsak tudományos cikket közöltek, emiatt a szakirodalom inkább a londoni lapnak tulajdonítja az elsőséget.

egyeduralma egészen az utóbbi évekig töretlennek bizonyult. Mi volt e siker titka? Ehhez érdemes röviden felvázolni, milyen volt a tudományos kommunikáció az azt megelőző időben.

A 17. századig az a néhány férfi, aki a tudománynak szentelte életét, általában ismerte egymást, felfedezéseiket szóban vagy levél útján közölték egymással, hosszabb lélegzetű munkáikat pedig könyv alakban tették közzé. A természettudományok térhódításával párhuzamosan azonban ezek a módszerek egyre kevésbé bizonyult elegendőnek: lassúak voltak, időigényesek, és például egy levéllel egyszerre csak egy embert lehetett elérni.

A tudományos folyóirat megszületésével ezek az akadályok megszűntek. A tudományos lapoknak emellett további, nem kevésbé fontos előnyei is voltak. Csak néhányat említek: periodicitás, tudományos közösség megteremtése, peer review, megőrzés, szerzőség.

Egy jelenségre gyakran épp a megszűnté irányítja rá a figyelmet. Nincs ez másképp a *periodicitással* sem, ami különösen jól körvonalazódik manapság, egy, a szerialitással, az ismétlődéses ismeretszerzési formák hiányával jellemezhető korokban. Valami egészen más volt korábban, amikor a rendszeresen megjelenő lapokat a vásárlók vagy előfizetők előre várták, tudták, hogy érdemes lesz kézbe venni, hiszen meghatározott időközönként valami újat olvashatnak, mintegy láthatják a tudomány lassú előrehaladását, amelyhez saját publikáció révén maguk is tevékenyen hozzájárulhatnak.

A periodikusan folyó nyilvános beszéd, szabályozott vita előfeltétele bármely közösség létrejöttének. A *tudományos közösség* esetében ezt a szerepet leginkább a szaklapok töltik be. Egy tudományos „folyóiratban publikálni annyi, mint egy remélt közösséghez való tartozást kifejezésre juttatni, és részt venni egy közös tradíció kialakításában, amit az adott periodika jelenít meg” (György 2007:19).

A tudományos minőség biztosításának kívánalma vezetett el idővel egy egységes szakértői bírálati rendszer (*peer review*) megjelenéséhez. Ennek lényege, hogy a publikálást két független lektor pozitív elbírálásához kötik. A lektorok maguk is a tudomány képviselői, a tanulmányírókkal egyenrangú felek (*peers*), akik más időben szintén publikálnak, ilyenkor az ő írásuk megy át ugyanezen a procedúrán. Szükséges feltétel ezen kívül, hogy a bíráló és az elbírált azonos szakterületen tevékenykedjék: egy entomológus cikkét egy másik entomológus nézi át, és nem egy részecskefizikus. A személyes elfogultságok kiküszöbölését szolgálja az anonimitás: a lektorok a szerző nevének ismerete nélkül hozzák meg ítéletüket.⁶ A peer review intézménye révén a szaklapok fontos kapuőr szerepet töltenek be: a minőséget szolgálják, egyben a folyóiratok közti presztízskülönbségek megjelenéséért, fennmaradásáért is felelnek.

⁶ A névtelenség inkább egy elméleti követelmény, lehetősége egyenesen arányos a tudományos közösség nagyságával, egy bizonyos nagyság alatt elméletileg lehetetlen. Egy kis országban például nyilvánvalóan olyan kevés az ornitológusok száma, hogy szinte kizárt, hogy bíráló és elbírált ne ismerje fel egymást.

A megőrzést szolgálja, hogy a lapok sok példányban jelennek meg, így nagyobb valószínűséggel maradnak fenn az utókor számára, különösen miután az előfizetők között idővel megjelennek az eleve e célt szolgáló könyvtárak is.

Utoljára említettem, de nem azért, mert a legkevésbé lényeges, a könnyebben tisztázható szerzőséget, mint a tudományos folyóiratok egyik meghatározó elemét. Ahogy a művészetekben, úgy a tudományos felfedezéseknél is csak fokozatosan vált fontossá az alkotó név szerint beazonosítható személye. Ráadásul a művészetekkel ellentétben a tudományban ma már alapvető szempont az elsőség. A folyóiratok elterjedését megelőzően a szerzők felfedezéseikre gyakran szemérmesen, nemritkán a sorok közé rejtve utaltak. Egy bevett módszer volt az anagramma. A talán legismertebb – *ceiinossttuw* – a fizikus Robert Hooke nevéhez fűződik. A talány feloldását (ut tensio sic vis)⁷ a szerző csak egy évvel később megjelent könyvében adta meg (Martin, Burr & Sharkey 1998). Nem csoda, hogy párhuzamos felfedezéseknél a szerzőség gyakran volt vitatott. A tudományos folyóiratok megjelenése ezen is változtatott: egy, a szerző nevével aláírt tanulmány megkönnyíti az elsőség eldöntését (lásd 2. táblázat).

2. táblázat: Vitatott szerzőség párhuzamos felfedezéseknél*

17. sz.	92%	19. sz. második fele	59%
18. sz.	72%	20. sz. első fele:	33%

* Elinor Barber és Robert K. Merton 264 igazolt esetet tanulmányozott részletesen.

Forrás: Merton (1970) alapján a szerző számításai.

Ezek a tulajdonságok annyira előnyösnek bizonyultak, hogy a 17. században kialakult modellt, ahogy említettem, évszázadokig érintetlenül fennmaradt. A modell lényege a következő: a szerző megír egy tudományos munkát, benyújtja egy kiadónak, amelyet az lektoráltat, majd különböző előkészítő munkák (pl. szövegszerkesztés, szedés) után megjelentet. A megjelent publikációt/lapot végezetül az olvasó, a könyvtár megvásárolja. A kiadás költségei a kiadót terhelik, amely ezeket a lap (a termék) piacra dobása révén igyekszik visszaszerezni. A peer review-t leszámítva idáig minden hasonlóan zajlik, mint például egy szépirodalmi mű esetében. Van azonban két alapvető különbség, amelyek tudományos berkeken kívül ma sem mindig ismertek. A tudományos szerző a megjelent írásáért egyrészt nem kap pénzt, másrészt a szerzői jogokat teljes mértékben átruházza a kiadóra.

Tegyük hozzá, az említett változatlanság mindig is csak a lecsupaszított modellre vonatkozott. Hogy csak néhány 20. századi példát említsünk: a szerkesztői logikát fokozatosan felváltotta a piaci. A korábban meghatározó tudományos társaságok, egyetemi kiadók szerepe, jelentősége háttérbe szorult, egyre erősödtek, majd a piacon szinte egyeduralmukká váltak a pusztán piaci elven működő

⁷ „Amilyen a nyúlás, olyan az erő” – ez az ún. Hooke-törvény, a rugó terhelése és megnyúlása közötti lineáris összefüggés tömör leírása.

kiadói nagyvállalatok. A digitális korszak vívmányaként a kiadók folyóirataikat ma már a nyomtatott példányok mellett elektronikusan is elkészítik, sőt vannak kiadványok – és számuk egyre nő –, amelyek kizárólag elektronikusan jelennek meg. Az utóbbi időben azonban történtek ezek mellett olyan drámai változások, hogy sokan úgy vélik, mára már maga a modell felett is eljárt az idő.

Válságban a tudományos folyóiratok?

Az, hogy a tudományos folyóiratokat kisebb-nagyobb kritikák érik, még nem új jelenség. Így például régóta felmerül, hogy túl lassúak. Nevesebb folyóiratoknál nem ritka, hogy egy-egy tanulmány beadása és tényleges közlése között több mint egy év is eltelik. Ez a mai felgyorsult világban, amely a tudomány világát sem hagyja érintetlenül (sőt!), sokak szemében egyre inkább gátja a tudományos fejlődésnek. Nem beszélve arról, hogy a különböző folyóiratok eltérő átfutási ideje nehezítheti a tudományos elsőség meghatározását is. Vannak továbbá, akik szemében az egyre nagyobb lapkiadók, a monopóliumok jelentenek szálkát. Mások a folyóiratok növekvő számában látnak veszélyforrást. Szerintük ugyanis emiatt a bírálati sztenderdek erodálódhatnak, ami sok lapnál minőségromlást eredményez. A gyors technológiai újításoknak nemcsak előnyei vannak, de problémákat okozhatnak az archiválás során. A ma már teljesen elavult szoftverekkel készült művek egy része a modern eszközökkel olvashatatlan, nyomtatott példány hiányában néhányuk jóformán nem létezőnek nyilvánítható (*Boyd & Herkovic 1999*).

Nem vitatva ezeknek a kritikáknak a jogosságát, hat olyan változás említhető, amely már a tudományos folyóiratok kiadási modelljének gyökeres átalakulását is eredményezheti (*Suber 2012* nyomán):

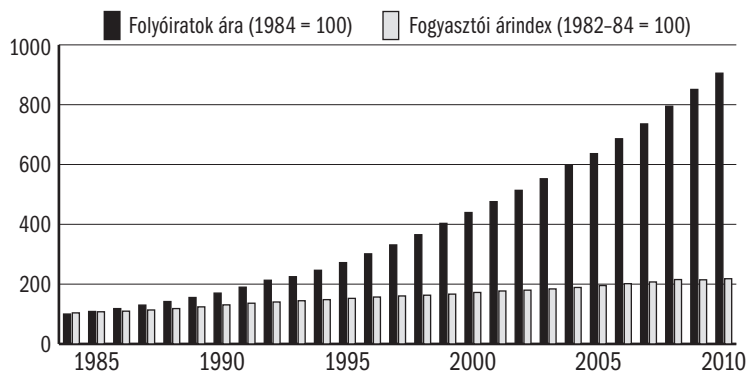
- szinte megfizethetetlen kiadványok;
- növekvő igény, hogy a közpénzekből támogatott kutatások eredményeit nyilvánosságra hozzák;
- a digitális média és az internet térhódítása;
- a nyílt hozzáférés gondolatának egyre pozitívabb fogadtatása;
- fokozódó elégedetlenség a szerzői jogok átruházásával szemben;
- open access folyóiratok megjelenése.

Dráguló lapok

A folyóiratok ára hosszú ideje folyamatosan emelkedik, a drágulás az utóbbi egy-két évtizedben azonban olyannyira látványos méreteket öltött, hogy a jelenség még külön nevet is kapott: folyóiratválság (serials crisis). Az 1. ábrán jól látható, hogy az emelkedés az 1990-es évek közepén lódult meg (főként a természettudományok területén), és tart annak ellenére mind a mai napig, hogy a folyóiratok többsége immár elektronikusan is megjelenik.

Miért drágultak ilyen nagy mértékben a nemzetközi tudományos folyóiratok, és főleg, hogyan egyeztethető ez a folyamat össze a piaci logikával? Hiszen a legjelentősebb vásárlóknak, az egyetemek és kutató intézetek könyvtárainak ezzel egyidejűleg köztudottan egyre kevesebb a pénzüik: büdzséjük évek, évtizedek óta képtelen követni az inflációt, sokszor még szűkül is (*EBSCO Library Survey 2011*). Normális esetben a kereslet csökkenését egy idő után követi az áráké is. Miért nem ez a helyzet a szaklapok piacán? A magyarázat egy része némely folyóirat magas presztízsében rejlik. Hiába változatlan, vagy csökken egy könyvtár éves büdzséje, bizonyos termékeket egyszerűen „muszáj” megvennie. Egy nyugati egyetem természettudományi kara nem engedheti meg magának, hogy oktatói-kutatói számára ne legyen ott a polcon a *Nature*, a *Science* vagy a *Cell* (illetve a mai időkben, hogy ne kapjanak jelszót az elektronikus változatok letöltéséhez). De nemcsak ezen ismert lapok árai szöktek a magasba, a többié is, még ha nem is azonos mértékben.

1. ábra: A folyóiratok ára és a fogyasztói árindex alakulása, 1984–2009

Forrás: *American Library Association* és *US Inflation Calculator* adatai alapján saját számítások.

A folyamatnak több kárvallottja is van. Egyrészt a kevésbé ismert folyóiratok és még inkább a monográfiák: a könyvtári megszorítások ez utóbbiak vásárlását érintették a legdrasztikusabban. A vesztesek között voltak igen hamar a kisebb egyetemi könyvtárak is, amelyek egyre több előfizetésről voltak kénytelenek lemondani. Kiesésüket a kiadók pótolni tudták a megmaradt könyvtáraktól beszedett egyre magasabb összeg révén. Beindult egy megállíthatatlannak tűnő, felfelé vezető árspirál. Tűnőt írtam, mert nem tartott örökké ez a folyamat. Hogy mikor szakadt meg? Amikor már a nagyhírű egyetemeknél is problémák mutatkoztak. A fejlődő országok könyvtárjai ebből a szempontból sosem számítottak, hiszen nem jelentettek igazi keresletet, de ugyanez mondható el a nem ebbe a régióba tartozó, de szintén kevésbé tőkeerős országokról is. Gondoljunk csak hazánkra, ahol a külföldi folyóiratok előfizetése a kilencvenes évekre gyakorlatilag megszűnt. Még a kisebb nyugati könyvtárak kiesését is könnyedén elbírta a piac, amikor viszont

híres amerikai egyetemi könyvtárak jelezték, hogy anyagi okok miatt kénytelenek néhány folyóirattól megválni, egyszerre megkondultak a vészharangok. Ilyen helyzet állt elő például 2004-ben, amikor a Cornell Egyetemi Könyvtár összeállított egy listát 200 Elsevier-folyóiratról,⁸ és bejelentette, hogy lemond az előfizetésükről (*Cornell Faculty Senate 2003*), vagy 2012-ben, amikor a Harvard tervezett hasonlót (*Faculty Advisory Council 2012*).

A kiadók a folyóiratválságot egy ideig ún. *big deal*-ek segítségével igyekeztek megoldani (*Poynder 2011*).⁹ Jelentős árengedményt adtak olyan könyvtáraknak, amelyek nem egyes tételekre, hanem egész csomagokra (bundle packages) fizettek elő. Ebben szerepet játszott, hogy gyakran nem egy-egy könyvtárral, hanem könyvtárak csoportosulásaival kellett szembenézniük. Utóbbiak ugyanis felismerték, hogy egymagukban túlságosan ki vannak szolgáltatva a kiadói mamutcégeknek. A jobb alkupozíció érdekében ezért gyakran léptek fel közösen, különböző érdekvédelmi csoportokat is létrehoztak (egyik legismertebb a SPARC[®]).¹⁰ A big deal tehát egyfajta kompromisszum eredményeként jött létre. Azonban csak átmenetileg volt sikeres, jelentősége mára apadóban van. A kezdeti lelkesedés után a könyvtárak számára kiderült, hogy nem sokat nyernek az új előfizetési móddal, ha fejében számukra teljesen felesleges kiadványokat is meg kell vásárolniuk. A gordiuszi csomót egyelőre egyik félnek sem sikerült kibontania (sem átvágnia). A megoldás lázas keresése azonban folytatódik.

Kutatásokra költött állampolgári pénzek

Arra hivatkozva, hogy az állampolgároknak joguk van megtudniuk, mire költődnek a kutatási pénzek, egyre jobban felerősödtek, és pozitív visszhangra találnak azok a vélemények, amelyek legalábbis a közpénzekből finanszírozott kutatási eredmények ingyenessé és mindenki számára elérhetővé tételét hangoztatják. Sokan kifogásolják a kialakult kettős finanszírozás rendszerét (közpénzekből valósul meg sok kutatás, ugyanakkor a szintén közpénzekből fenntartott állami intézményeknek fizetniük kell azért, hogy hozzájuthassanak e kutatások eredményeihez). Következzék néhány példa.

Az Obama-adminisztráció egy 2013-as előterjesztésében¹¹ arra kötelezte a nagyobb¹² szövetségi kutatási alapokat, hogy dolgozzák ki annak módját, miként

8 Az Elsevier említése nem véletlen: a mamutcég üzleti politikájával elégedetlenek a legtöbben. Amikor 2012-ben a matematikus Timothy Gowers bojkottot hirdetett a vállalat ellen, kezdeményezése olyan pozitív visszhangra talált, hogy felhívását több mint 13 ezer tudós írta alá. Ők mindannyian vállalták, hogy nem írnak cikket, illetve nem végeznek szerkesztői munkát egy Elsevier-lap számára sem.

9 1996-ban az Academic Press állt elő ezzel az ötlettel.

10 A SPARC (Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition) az egyetemek és kutatóintézetek könyvtárainak nemzetközi szövetsége, amelynek kimondott célja a jelenlegi kiadói rendszer egyenlőtlenségeinek a felszámolása.

11 [White House](#).

12 Amelyek évente több mint 100 millió dollárt költenek kutatásra és fejlesztésre.

lehet nyilvánosan is elérhetővé tenni a központi pénzekből finanszírozott kutatások eredményeit (értsd: publikációkat) – azok megjelenése után legkésőbb 12 hónappal. Példaértékűnek és követendőnek tartották ehhez a Nemzeti Egészségügyi Intézetet (National Institutes of Health, NIH), amely már évek óta követi ezt a gyakorlatot.

Hasonló lépések európai országokban is történtek. Így például Nagy-Britanniában, ahol a Finch-jelentés (*Finch 2012*) egyik következményeként az adófizető állampolgárok pénzéből finanszírozott kutatási eredményeket szintén mindenki számára ingyenesé, szabadon hozzáférhetővé kell tenni.

2013 óta az UNESCO – az ENSZ első szervezeteként – publikációi számára nyílt hozzáférést biztosít. Az ENSZ egy másik szerve, a Szellemi Tulajdon Világszervezete (World Intellectual Property Organization, WIPO) egy Genfben tartott találkozón 2005-ben kimondta,¹³ hogy a tudáshoz való hozzáférés alapvető emberi jog, a hozzáférés megakadályozása csak kivételes esetekben lehetséges.

A digitális média, az internet térhódítása

Az információs tartalmak előállítása meglehetősen drága, másolásuk azonban lényegében semmibe sem kerül, közgazdászok nyelvén szólva: határkölségük nulla. De nemcsak a másolás, a terjesztés is megoldható anyagi kiadások nélkül – ahhoz, hogy egy valamilyen tartalmat hordozó fájl továbbküldjek ismerőseimnek, mindössze internet-hozzáférésre van szükségem.

Szokás a különböző javakat két dimenzió (rivalizálás és kizárás) mentén vizsgálni. Eszerint az információ egyrészt végtelen sokszor megosztható, vagyis nem rivalizáló vagy nem versenyző (non-rival) jószág. Ez különböztet meg pl. egy tetzés szerint és ingyen sokszorosítható elektronikus könyvet az eredeti, papíralapú változattól. A kezemben tartott nyomtatott könyvet rajtam kívül csak kevesen tudják egyszerre olvasni – a másolt fájl akárhányan. Az információ másrészt nem kizáró (non-excludable) jószág. A nem mindenki számára biztosított hozzáférés miatt azonban egyes információk, így például a jelszóhoz kötött digitális tartalmak, a fogyasztásból másokat részben kizáró (partially excludable) jószágok (a 3. táblázatban valahol a két alsó negyed között). Ez az új információs technológiák paradoxona: egyszerre könnyítik és gátolják a hozzáférést az információhoz/tudáshoz. Könnyítik, mert a világhálón elérhető könyveket, folyóiratokat stb. elméletileg mindenki olvashatná, akinek van internet-hozzáférése. Nehezítik viszont, mert a jogtulajdonos kiadók a legújabb technológiai újításokat bevetik annak érdekében, hogy ezt megakadályozzák, hogy „illetéktelenek”, olyanok, akik nem fizetnek a termékért, ezt megtehessek. Ez a kizárás az, ami körül ma nagy viták zajlanak a tudományos folyóiratok kiadása kapcsán, ez az, amit sokan az ún. open access révén megszüntetni szeretnének.

¹³ The WIPO Development Agenda and a Treaty on Access to Knowledge.

3. táblázat: A javak típusai

	Van kizárás (excludable)	Nincs kizárás (non-excludable)
Van rivalizálás (rivalrous)	magánjavak (private goods) pl. élelmiszer, ruhanemű, autó	közös javak (common goods/common-pool resources) pl. halállomány, szénkészlet
Nincs rivalizálás (non-rivalrous)	klubjavak (club goods) pl. magánpark, szatellit tv	közjavak (public goods) pl. levegő, nemzetvédelem

Forrás: *Stavins (2011)*.

Open access

Korábban már láttuk, hogy a nyugati érdekltség vagy érdeklődés befolyásolja a kutatások irányát. Ugyanez vonatkozik a tudományos publikációkra is. E téren a fejlődő országok kétszeres hátrányban vannak. Egyrészt a kutatók sokszor olyan területeken vizsgálódnak (gondolva itt leginkább a biológiai tudományokra vagy az orvostudományra), amelyekről ritkábban értekeznek a nagyobb nyugati folyóiratok hasábjain. Ha sikerül is megküzdeniük az érdeklődés hiányával, azaz egy-egy fontosabb kutatási eredményt valamelyik rangosabb nyugati folyóiratban megjelentetni, akkor viszont azzal a problémával szembesülnek, hogy otthoni társaik számára válnak láthatatlanná: a külföldi szaklapok előfizetése ugyanis olyan drága, hogy azt csak kevés ottani könyvtár engedheti meg magának. Ez a fajta láthatatlanság egy „22-es csapdája” (ha otthon jelentesz meg egy cikket, nem éred el a nagyvilágot, ha külföldön – értsd: Nyugaton –, akkor a hazai olvasók nem tudnak rólad), ami nagyon káros a nemzeti tudományos élet fejlődése szempontjából, hiszen a kutatások egymásra épülnek – minél kevesebb az építőköcska, annál lassabb a haladás.

Többek között e hátrányok leküzdésére, vagy legalábbis az első lépések megtételére szervezett az Open Society Institute (OSI) 2002-ben egy összejevetelt Budapesten (Budapest Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés).¹⁴ Míg az eredeti terv leginkább az volt, hogy megvitassák, miként lehetne segíteni a fejlődő országok könyvtárainak helyzetén, a találkozó végül egy sokkal szélesebb folyamat elindításához vezetett: nyílt hozzáférés vagy *open access*.

Jóllehet az *Educatio*[®] jelen száma több helyen is foglalkozik a témával,¹⁵ fontosnak tartom, hogy röviden itt is szót ejtsek róla. Teszem ezt azért, mert a kevésbé járatosak körében ma még érzékelhető némi bizonytalanság a fogalom jelentése körül. Így például egyesek felváltva használják a szabad és a nyílt jelzőt, mások úgy vélik, hogy a nyílt hozzáférés összeegyeztethetetlen a szerzői jogokkal (copyrights). Mindez nem véletlen, a nyílt hozzáférés gondolata ugyan már korábban és többekben is felmerült (ilyen jelentős előzmény volt az 1993-ban létrehozott Bioline International, amely fejlődő országok folyóiratait tette online elérhetővé), magát a fogalmat az említett budapesti konferencián vezették be. Azóta elfogadott, „hivatalos” terminussá vált.

¹⁴ Budapest Open Access Initiative.

¹⁵ Lásd *Kozma Tamás* írását a tanulmányrovatban és *Faludi Julianna* recenzióját a Szemle rovatban.

Hogy világos legyen a különbség: a *szabad hozzáférés* (free access) csupán akadálytalan, díjfizetés nélküli elérést jelent, további fölhasználásról, egyéb dolgokról nem árul el semmit. Ezzel szemben a *nyílt hozzáférés* (open access) szinte kizárólag tudományos közlésekre vonatkozik, és magában foglal egy sor feltételt és szabályzót (közlemény integritásának megtartása, szabályos idézés kötelme stb.).

Az Open Access-mozgalom egyik meghatározó alakja, Peter Suber a nyílt hozzáférés négy szükséges elemét emeli ki: 1. digitális, 2. online, 3. díjmentes és 4. a hozzáférés mentes a legtöbb jogi megkötéstől (*Suber 2012*). Az első három tulajdonság egyértelmű, a negyedik kisebb magyarázatot igényel. A nyílt hozzáférés nem a szerzői jog megszüntét jelenti, az ilyen dokumentumok szerzői jogilag ugyanúgy védettek, mint a hagyományos publikációk. Léteznek speciális licenckek – a legismertebb a *Creative Commons* –, amelyek lehetővé teszik a szerzőknek, hogy a használati jogok határát saját maguk határozzák meg. A szerzői jogi oltalom (copyright) alá eső művek tulajdonosai az oltalom alatt álló jogok egy részét a közösségre hagyományozhatják, más részét megtarthatják maguknak. A skála a teljes jogi védettség – „minden jog fenntartva” – és a közkinccs (köztulajdon) között mozog.¹⁶

Szerzői jogok

Az, hogy a kutatók írásaik publikálásáért cserében lemondanak szerzői jogukról, és azt teljes mértékben átadják a kiadóknak, korábban nem okozott problémát, sokaknak talán fel sem tűnt. A bevett gyakorlat szerint a tudományos élet szereplői a megjelent tanulmányokért nem kapnak pénzt. A publikálást nem a pénz, hanem a tudományos elismerés motiválja. Nem a publikációkból tartják el magukat, hiszen többnyire biztos állásuk van. (Publikációknak csak közvetve és meglehetősen hosszú távon lehet anyagi vonzata – hozzájárulnak a kutatói reputáció növekedéséhez, ami idővel magasabb beosztáshoz segíthet.) Emiatt nem meglepő, hogy ellentétben pl. a könyveik eladásából élő íróval, a kutatót nemigen foglalkoztatták a szerzői jogok – nem látták se hasznát, se kárát. Az utóbbi időben e téren is sok minden változott. A publikáló tudós egyre jobban rádöbben arra, mennyire kiszolgáltatott a kiadónak, mennyire nem tehet semmit anak érdekében, hogy írásai, amelyekkel hatást kívánna kifejteni a tudományos életre, eljussanak minden érdeklődőhöz. Ehhez egyrészt hozzájárult a folyóiratválság annak minden káros hozadékával együtt, másrészt (nagyobb részt) olyan technológiai újítások történetek, amelyek révén írását elméletileg bármely érdeklődőhöz bármely pillanatban el tudná juttatni – ha nem tornyosulna előtte most már akadályként a kiadó.

¹⁶ Az Open Access-mozgalom által leginkább javasolt licenc a *Creative Commons, Nevezd meg! Így add tovább! 3.0* (CC-BY-3.0). Az ilyennel ellátott mű szabadon másolható, terjeszthető, bemutatható és előadható, illetve származékos művek (feldolgozások) is létrehozhatóak. Egyedüli feltétel, hogy a szerző vagy a jogosult által meghatározott módon fel kell tüntetni a műhöz kapcsolódó információkat (pl. a szerző nevét vagy álnévét, a mű címét). A Wikipédia cikkei vannak pl. ilyen licenc alatt.

Open access folyóiratok

A hagyományos kiadók számára egyre komolyabb konkurenciát jelentenek az open access folyóiratok – nemcsak mennyiségi, de minőségi értelemben is. E lapok egy része újonnan jött létre, mások csupán modellt „váltak”, és álltak át a nyílt hozzáférésre. Számuk olyan mértékben nő, hogy az őket egy helyen megjelenítő *Directory of Open Access Journals* (DOAJ) honlapján az adatok szinte napról napra változnak. A 2013. július 13-i adatokat írom ide: ezek szerint 9914 folyóirat közül válogathatunk, amelyből 5009 kereshető tanulmányokkal került fel. Az érdeklődő személy 112 ország összesen 1 146 063 szakmailag elbírált tanulmányát tekintheti meg.

Egyelőre nem alakult ki egységes kiadási gyakorlat, eltérő megoldások léteznek. A legtöbb folyóiratnál a szerző fizet a megjelenésért (publication fee), illetve helyette az intézmény, ahol dolgozik, de egyre gyakoribb, hogy kutatási pénzekből elkülönített rész szolgálja ezt a célt.

Quo vadis?

Mivel egy folyamat, a tudományos folyóiratok kiadási modelljének átalakulása közepén (végén, elején?) vagyunk, illúzió lenne biztos állításokat megfogalmazni. Ennek ellenére, és azon túl, hogy változás lesz, annyit talán meg mernék kockáztatni, hogy az elmozdulás a nyílt hozzáférés valamilyen irányába fog mutatni. A teljességre törekvés igénye nélkül, esetlegességükkel is e bizonytalanságot jelezve, következék néhány ezt alátámasztó példa.

Kiseb elmozdulásnak tekinthető, semmiképp sem strukturális változásnak, hogy a kiadók közül sokan már ma is tekintettel vannak bizonyos könyvtári paraméterekre. Ez azt jelenti, hogy az előfizetési árak nem egységesek, hanem függenek például az intézménytípustól, a hallgatói vagy dolgozói létszámtól (tiered pricing). Ily módon jelentős különbségek alakulhatnak ki. Egy érzékeltető példa: míg a *New England Journal of Medicine* 2011-ben egy *community college* számára 1260 dollárba került, addig egy orvosi egyetemnek már 7350 dollárt kellett fizetnie (*Bosch & Henderson 2013*).

A fejlődő országok számára nyújt jelentős segítséget a négy programot¹⁷ összefogó Research4Life. Ennek értelmében azok az országok, amelyek bizonyos gazdasági mutatók alatt teljesítenek, teljes vagy részleges hozzáférést kapnak több ezer tudományos folyóirathoz.

Ezeknél már jóval gyökeresebb elmozdulásra utal, hogy egy felmérés szerint a kiadók több mint fele tervezi árazási modelljének újragondolását (*Bosch, Henderson & Klusendorf 2011*). Hasonlóképp vélekedik a szerzők egy része is. 2013-ban felmérést végeztek a Taylor & Francis/Routledge Kiadó folyóirataiban publikálók

17 HINARI (egészségügy), AGORA (agrártudomány), OARE (környezetvédelem), ARDI (kül. tudományok).

körében (*Frass, Cross & Gardner 2013*). A válaszadók 33 százaléka vélte úgy, hogy a közeljövőben a tudományos eredményeket közlő írások bizonyos megszorításokkal ugyan, de nyílt hozzáférésűek lesznek, 16 százalék szerint megszorítás nélküli nyílt hozzáférés lesz a gyakorlat, az enyhe többség, 51 százalék szerint viszont a folyóiratok előfizetési modellje változatlanul megmarad.¹⁸

Sokat elárul az is, hogy egyre nő azon kiadók száma, amelyek honlapjukon különböző open access megoldásokat hirdetnek. Még ha ezek egy része nem több egyszerű reklámfogásnál, annyit mindenesetre jeleznek, a kiadók körében a nyílt hozzáférés egyre pozitívabb jelentéstartalommal bír. Emellett ráadásul egyre több kiadó – a piacot uralók (Elsevier, Wiley-Blackwell, Springer, Nature Publishing) közül is – jelentet meg nyílt hozzáférésű folyóiratokat. A hivatkozás ezekre már e cégek honlapján is előkelő helyet foglal el.

Újítás az is, hogy egyre több „hagyományos” folyóiratban válik lehetővé a szerzők számára, hogy publikációjukat nyílt hozzáférésűvé tegyék. Cikkük így együtt jelenik meg a nem OA-tanulmányok társaságában, azokkal egy oldalon (pl. Springer Open Choice). A finanszírozás lényegében ugyanaz, mint sok open access folyóiratnál: a szerző (jelentős összeget) fizet a megjelenésért, ennek fejében tanulmányát az olvasók ingyen olvashatják.

További megfigyelhető trend a nyílt hozzáférésű lapokat kiadó vállalatok beolvasztása a nagyobb kiadóba. Az egyik legismertebb ilyen példa volt a BioMed Central Springer általi felvásárlása,¹⁹ de jellegét tekintve hasonló eseménynek lehetünk tanúi 2013-ban is, amikor az Elsevier megszerezte a tudományos berkekben jól ismert Mendeleyt.²⁰

Az elektronikus kiadványok lényegesen olcsóbban állíthatók elő, mint a nyomtatott lapok, megjelenésük azonban így is pénzbe kerül, amit valakinek finanszíroznia kell. Az open access folyóiratoknál a költségeket többnyire a szerzőkre hárítják. A nyílt hozzáférésé csak akkor lehet a jövő, ha sikerül egy olyan jól működő – például a pályázatihoz hasonló – rendszert kidolgozni, amelyben a kutatóknak nem saját maguknak kell a publikáláshoz szükséges anyagiakat előteremteniük. Többségüknek a nyílt hozzáférés mai formája ugyanis éppúgy akadály, mint a hagyományos folyóiratok elérése az olvasók jelentős hányadának.

TOMASZ GÁBOR

18 Az adatok megfelelő értékeléséhez tudni kell, hogy ennél a kiadónál túlsúlyban vannak a bölcsészet- és társadalomtudományi szaklapok. A természettudományok területén, ahol jóval magasabbak az elnyerhető pályázati pénzek, valószínűsíthetően még pozitívabbak a vélemények az OA folyóiratok jövőjéről.

19 A Springer a 252 nyílt hozzáférésű lapot megjelentető *BioMed Central* mellett a *Chemistry Central* és a *PhysMath Central* is megszerezte.

20 A Mendeley tudományos cikkek kezelésére és megosztására, tudományos együttműködésre létrehozott program – offline és webes felületen.

IRODALOM

- BOSCH, S., HENDERSON, K. & KLUSENDORF, H. (2011) Periodicals Price Survey 2011. Under Pressure, Times Are Changing. *Library Journal*, 14/04.
- BOSCH, S. & HENDERSON, K. (2013) The Winds of Change, Periodicals Price Survey 2013. *Library Journal*, 25/04.
- BOYD, STEPHEN & HERKOVIC, ANDREW (1999) *Crisis in Scholarly Publishing: Executive Summary*. Report of subcommittee of the Stanford Academic Council Committee on Libraries (C-LIB).
- CORNELL FACULTY SENATE (2003) *Resolution regarding the University Library's Policies on Serials Acquisitions, with Special Reference to Negotiations with Elsevier*.
- EBSCO LIBRARY SURVEY (2011) *2011 Library Collection & Budgeting Trends Survey*. Proprietary survey conducted by EBSCO Publishing.
- FACULTY ADVISORY COUNCIL (2012) Memorandum on Journal Pricing: *Major Periodical Subscriptions Cannot Be Sustained*.
- FINCH, JANET (2012) *Accessibility, sustainability, excellence: How to expand access to research publications*. (Report of the Working Group on Expanding Access to Published Research Findings.) London, RIN.
- FRASS, W., CROSS, J. & GARDNER, V. (2013) *Open Access Survey: Exploring the views of Taylor & Francis and Routledge authors*. [Open Access article.]
- GYÖRGY PÉTER (2007) A kontextusok kontextusa. In: GÁCS ANNA (ed) *A folyóiratok kultúrája az elektronikus kor szemszögéből*. Budapest, L'Harmattan.
- JINHA, A. E. (2010) Article 50 million: An estimate of the number of scholarly articles in existence. *Learned Publishing*, Vol. 23. No. 3. pp. 258–263.
- KRIKORIAN, GAËLLE, & KAPCZYNSKI, AMY (2010) *Access to knowledge in the age of intellectual property*. New York, Zone Books.
- MARTIN, R. BRUCE, BURR, DAVID B. & SHARKEY, NEIL A. (1998) *Skeletal Tissue Mechanics*. New York, Springer Verlag.
- MERTON, ROBERT K. (1970) Behavior Patterns of Scientists. *Leonardo*, Vol. 3. pp. 213–220.
- POYNDRER, RICHARD (2008) The Open Access Interviews: Leslie Chan. Open and Shut? (blog), June 20.
- POYNDRER, RICHARD (2011) The Big Deal: Not Price But Cost. *Information Today*, September.
- STAVINS, ROBERT N. (2011) The Problem of the Commons: Still Unsettled after 100 Years. *American Economic Review*, Vol. 101. No. 1. pp. 81–108.
- SUBER, PETER (2012) *Open Access*. Cambridge, Mass, The MIT Press.
- UNESCO (2013) *Open Access policy concerning UNESCO publications*.